

Propozycje i uporządkowania

Aleksandra Berkietą

Wydział Polonistyki

Uniwersytet Warszawski

e-mail: berkietą@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4107-2153

Moskiewskie Koło Lingwistyczne: zapomniane początki nowoczesnego literaturoznawstwa teoretycznego

1.

Według rosyjskiego filologa, Maksima Szapira „historia nauki – to najważniejsza forma jej samoświadomości”¹. Jednak dzieje poszczególnych dyscyplin badawczych rzadko znajdują się w centrum zainteresowania ich aktualnych dociekań. Dobrze to widać na przykładzie nauk humanistycznych, w których nieuwzględnienie wymiaru diachronicznego może prowadzić do istotnych przeoczeń przeradzających się na przestrzeni lat w wymowne przemilczenia, a nawet błędy. Znamiennym przykładem historycznego indyferentyzmu w XX-wiecznej humanistyce są dzieje nowoczesnego literaturoznawstwa teoretycznego i jego inicjalnego etapu – tak zwanego formalizmu rosyjskiego.

W rozważaniach nad historią dyscypliny można zaobserwować upraszczającą tendencję do projekcji nazwy „rosyjska szkoła formalna” na wszystkie niemal stowarzyszenia naukowe, których członkowie zajmowali się badaniem literatury w Petersburgu (OPOJAZ) i w Moskwie (Moskiewskie Koło Lingwi-

¹ Maksim Szpir, *Moskowskij lingwistyczny krużok (1915–1924)*, w: *Rossijskaja nauka na zarie nowego wieku. Sbornik nauczno-popularnych statiej*, ried. W. Skułaćzew, Moskwa 2001, s. 457; wersja on-line: http://csr.spbu.ru/pub/RFBR_publications/articles/social%20sciences/2001/moskovskiy_lingvisticheskiy_kruzhok_01_hum.pdf [dostęp 20.01.2019].

styczne, dalej w artykule: MKL) w trzech pierwszych dekadach XX wieku. Brakuje rozróżnienia na poszczególne grupy rzeczywiście związane z tzw. formalizmem, jak i na instytucje, z którymi niektórzy formalisci jedynie współpracowali (np. Moskiewska Komisja Dialektologiczna, Państwowa Akademia Nauk o Sztuce, Instytut Historii Sztuk, Gabinet Badań nad Wypowiedzią Artystyczną). Mylące jest również często przyjmowane założenie, że rosyjska szkoła formalna tworzyła wewnątrznie spójną i metodologicznie okrzepłą orientację badawczą. Rekonstrukcja jej historii dowodzi, że formalisci – wbrew powszechnie powielanym opiniom – nie wypracowali wspólnej metody, a nierzadko reprezentowali skrajnie odmienne podejścia badawcze i stojące za nimi światopoglądy. Zarówno formalizm moskiewski, jak i lepiej rozpoznany petersburski, tworzyli charyzmatyczni badacze, którzy w toku dyskusji i polemik określali cele oraz przedmiot formującej się dyscypliny. Podręcznikowe uproszczenie, w którym rosyjska szkoła formalna jest traktowana *ex post* jako naukowy monolit, w świetle aktualnej wiedzy domaga się rewizji. Jest ponadto szczególnie niesprawiedliwe dla badaczy związanych z MKL, których dokonania przez przeszło pół wieku były zapomniane i przyćmione przez działalność Stowarzyszenia z Petersburga. Jak zauważył Szapir, „symbolem rosyjskiego «formalizmu» został znany na całym świecie OPOJAZ, mimo że najważniejszą pracę w powstanie nowej filologii włożyli badacze z Moskiewskiego Koła Lingwistycznego”².

O tym, że działalność naukowa MKL została niemal zupełnie zapomniana we współczesnych badaniach, świadczy nie tylko brak monografii poświęconej Kołu, lecz także szczątkowe informacje o jego działalności naukowej w podstawowych, polskich i zagranicznych, podręcznikach do teorii literatury i w opracowaniach na temat rosyjskiej szkoły formalnej³. Dowodem postawionej tezy są również publikacje, które zawierają uproszczone, a nawet błędne informacje o działalności MKL. Koło występuje w nich jako wzmianka lub ciekawostka historyczna, najczęściej – w kontekście biografii naukowej jego najśłynniejszego członka – Romana Jakobsona.

O działalności naukowej MKL wiadomo jednak niewiele. Większość informacji pochodzi z archiwum Koła, które zostało zdeponowane, właściwie odłożone *ad acta*, w Instytucie Języka Rosyjskiego im. W. Winogradowa Rosyj-

² M. Szapir, *Moskowskij lingwisticeskij krużok (1915–1924)*, s. 457.

³ Ta konstatacja dotyczy również najbardziej znanych opracowań, np. V. Erlich, *Russian formalism: history, doctrine*, with a preface by R. Wellek, The Hague 1955; F. Jameson, *The Prison-House of Language. A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*, Princeton 1974; E. Thompson, *Russian formalism and Anglo-American New Criticism. A Comparative Study*, The Hague–Paris 1971.

skiej Akademii Nauk w Moskwie i na wiele lat zapomniane. Repozytorium zostało odkryte właściwie przez przypadek w latach 70. ubiegłego wieku. Pisała o tym Danuta Ulicka:

Archiwum ma [...] zmienną i godną zachowania w pamięci historię. Jest dostępne od niedawna. Wprawdzie już w roku 1972 miał je przekazać Instytutowi Języka Rosyjskiego Akademii Nauk ostatni sekretarz Koła, Boris Gornung, rychło jednak zniknęło. Marietta Czudakowa, która próbowała dzięki informacjom Gornunga dotrzeć do zbioru, usłyszała od kierownika działu rękopisów Instytutu kuriozalne, tłumaczące się chyba tylko echami zimnej wojny i antysemityzmem ostrzeżenie: „Nie wolno robić odsyłaczy do tego archiwum. Przecież jeśli Jakobson się dowie, że jest u nas, to zechce zajrzeć. [...] My teraz specjalnie niczego nie publikujemy – bo kiedy oni co wydrukują, to my wtedy wykorzystamy materiały do polemiki”⁴.

Zawartość repozytorium, zachowana aż na 412 stronach dużego formatu, jest bardzo obiecująca i stopniowo opracowywana przez zespoły znakomitych filologów rosyjskich, mających dostęp do archiwum. Znajdują się w nim protokoły z posiedzeń MKL, które – szczególnie te z lat 1919–1922 – były prowadzone bardzo skrupulatnie. Dokumenty zawierają m.in. streszczenia wykładów, charakterystyki prac badawczych i plany wydawnicze. Zachowany materiał pozwala nie tylko zorientować się w problematyce prowadzonych dyskusji, lecz także w skali zainteresowań członków Koła. Według Szapira, „niezwykle trudno wskazać dyscyplinę filologiczną, której problemom nie zostało poświęcone choćby jedno zebranie MKL”⁵. Lektura protokołów pozwala wyciągnąć wniosek, że intuicje naukowe młodych uczonych z Moskwy wyrażane już w drugiej dekadzie minionego stulecia na wiele dziesięcioleci antycypowały wiele nurtów XX-wiecznej humanistyki – m.in. poetykę strukturalną, statystyczne badania nad wierszem, studia miejscowe, etno- i socjolingwistykę, by zasygnalizować tylko część obszarów, którymi zajmowali się młodzi moskwianie.

Dokumenty archiwalne uzupełniają trudne do rzetelnej weryfikacji wspomnienia członków MKL, przede wszystkim Jakobsona, wieloletniego prezesa Koła⁶. Ich analiza pozwala wyciągnąć wniosek, że uczony nawiązywał do prac kolektywu nader rzadko, zważywszy no to, jak duży wpływ

⁴ D. Ulicka, *Habent sua fata libelli (o pierwszym w świecie przekładzie Kursu językoznawstwa ogólnego)*, w: *tejże, Słowa i ludzie. 10 szkiców z antropologii filologicznej*, Warszawa 2013, s. 112.

⁵ R. Jakobson, *Moskowskij lingwisticeskij krużok*, podg. tekst, publ., wstęp, zamietka, przedmowa. M. Szapir, „*Philologica*” 1996, N 5–7, s. 363.

⁶ R. Jakobson, *Moskowskij lingwisticeskij krużok*, s. 361–379; R. Jakobson, *An Example of Migratory Terms and Institutional Models (On the Fiftieth Anniversary of the Moscow Linguistic Circle)*, w: *tegoż, Selected Writings, Vol. 2., World and Language*, ed. S. Rudy, The Hague 1971, s. 527–538

na jego postawę badawczą i zainteresowania naukowe miały lata spędzone w Moskwie. Nie zmienia to jednak faktu, że informacje zawarte w artykułach Jakobsona, przede wszystkim w *Toward the History of the Moscow Linguistic Circle* (1981), to wciąż najobszerniejsze przekazy na temat działalności MKL napisane z perspektywy świadka i zarazem głównego uczestnika prac moskiewskiego kolektywu.

2.

Rekonstrukcję historii MKL można rozpocząć od przypomnienia podstawowych informacji. Koło utworzyli w 1915 roku studenci Wydziału Historyczno-Filologicznego Uniwersytetu Moskiewskiego. Jakobson tak wspominał swój udział w powstaniu MKL:

Chciałem, podobnie jak bliscy mi studenci, wyznaczyć nowe kierunki w nauce, które wykraczałyby poza ramy tradycyjnej nauki akademickiej. Szukaliśmy nowych dróg badania na obszarze lingwistyki, poetyki i częściowo także metryki, orientując nasze badania na folklorystykę – by sprostać tym celom w marcu 1915 roku powstało Moskiewskie Koło Lingwistyczne⁷.

W skład MKL w najbardziej intensywnym okresie jego funkcjonowania wchodziło 51 członków rzeczywistych oraz 12 współpracowników. W 1920 wybrano także 3 członków honorowych: Nikołaja Durnowo, Dmitrija Uszakowa oraz polskiego językoznawcę uczącego na Uniwersytecie Moskiewskim Jana Wiktora Porzezińskiego. Pierwszym prezesem Koła został zasłużony profesor historii językoznawstwa i historii Aleksiej Szachmatow, który zatwierdził statut MKL w dniu 16 lutego 1915 roku (1 marca według porewolucyjnego datowania). Była to jednak funkcja honorowa, bowiem w pracach

[pierwodruk w: *Omagi lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucuresti 1965, s. 425–431]; R. Jakobson, *Toward the History of the Moscow Linguistic Circle*, w: Jakobson, *Selected writings*, Vol. 7: *Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology 1972–1982*, ed. S. Rudy, preface L. R. Waugh, Berlin–New York–Amsterdam 1985, s. 279–282 [na podstawie artykułu: *To the History of the Moscow Linguistic Circle*, w: *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu, 1921–1981*, Bd. 1, *Geschichte der Sprachphilosophie und der Sprachwissenschaft*, ed. by J. Trabant, De Gruyter, Berlin–New York 1981, s. 285–288]; R. Jakobson, *My Futurist Years*, comp. and ed. by B. Jangfeldt and S. Rudy, transl. and with an introd. by S. Rudy, New York 1997; *Jakobson-Budietlanin. Sbornik materialow*, sost. i podg. tiekstow, primiecz. i kommentarii B. Jangfeldta, Stockholm 1992; *Roman Jakobson. Budietlanin nauki. Wospominanija, pis'ma, statji, stichi, proza*, sost., podg. tieksta, wstup. st. i koment. B. Jangfeldta, Moskwa 2012.

⁷ R. Jakobson, K. Pomorska, *Dialogues*, foreword by M. Halle, Cambridge 1983, s. 11.

Koła uczestniczyli głównie młodzi badacze. Według Jakobsona w powstaniu MKL uczestniczyło siedem osób, studentów lub absolwentów Uniwersytetu Moskiewskiego: Nikołaj Jakowlew, Fiodor Afriemow, Piotr Bogatyriow, Aleksiej Busłajew, Siergiej Ragozin i Aleksiej Swiesznikow⁸.

Do rzeczywistych członków Koła należeli między innymi: Siergiej Bobrow, Nikołaj Jakowlew, Boris Jarcho, Siergiej Karcewski, Maksim Kenigsberg, Władimir Niejsztadt, Michaił Peterson, Aleksandr Pieszkowski, Jewgienij Poliwanow, Aleksandr Rieformatski, Aleksandr Romm, Jurij Sokołow, Nikołaj Trubiecki, Rozalia Szor, Gustaw Szpet, Filipp Wiermiel, Georgij Winokur, by wymienić tylko najbardziej znane postaci. W poczet MKL zostało także przyjętych wielu badaczy z OPOJAZ-u, między innymi Jurij Tynianow, Wiktor Szkłowski, Siergiej Bernsztejn, Wiktor Żyrmunski, Boris Tomaszewski oraz angażujący się w prace obu grup Osip Brik.

Status członka rzeczywistego zobowiązywał do udziału w zebraniach MKL, a także do wnoszenia comiesięcznej składki, z której byli zwolnieni jedynie członkowie honorowi. Do kierownictwa Koła wchodziło pięć osób: prezes, do którego obowiązków należało organizowanie spotkań MKL i prowadzenie zebrań; asystent prezesa, który miał pomagać w sprawach organizacyjnych i redakcyjnych, a także zastępował prezesa podczas jego nieobecności; skarbnik; sekretarz, którego zadaniem było sporządzanie protokołów z zebrań Koła oraz opieka nad archiwum; bibliotekarz⁹. Na zebraniu 25 kwietnia 1920 roku Jakobson zgłosił projekt utworzenia archiwum MKL w celu „zbierania różnych zjawisk współczesnego żywego języka i innych dziedzin związanych z kulturą języka i polityką językową”¹⁰.

Na pierwszego prezesa Koła został wybrany Jakobson, który pełnił tę funkcję aż do emigracji, czyli do początku 1920 roku. Następnie obowiązki przypadły kolejno: od końca stycznia do września 1920 roku – Petersonowi, do października 1922 – Busłajewowi, do marca 1923 roku – Winokurovi, do listopada 1924 roku – Jakowlewowi. MKL było także podmiotem prawnym: miało własną pieczętkę oraz statut. W 1923 roku, Koło zostało włączone do Głównego Zarządu Placówek Naukowych, Muzealnych i Naukowo-Artystycznych Ludowego Komisariatu Oświecenia (Narkomprosu), od któ-

⁸ R. Jakobson, *Toward the History of the Moscow Linguistic Circle*, s. 279.

⁹ G. Barankowa, *Moskowskij Lingwisticeskij Krużok. Po materialam jewo archiwa, chraniajuszczegosja w Institutie russkogo jazyka im. W. W. Winogradowa RAN*, „Russkaja riecz” 1966, N 6, s. 63.

¹⁰ *Folkornyje tiemy na zasiedanijach Moskowskogo lingwisticeskogo krużka*, wstęp, statja i podg. tiewsta A. Toporkowa, kommentarii A. Toporkowa i A. Panczenko, w: *Nieizwiestnyje stranicy russkoj folkloristiki. Sbornik*, otw. ried. A. Toporkow, Moskwa 2015, s. 114.

rego otrzymywało dotacje na działalność statutową do 1 stycznia 1924 roku. W miarę możliwości finansowych zdarzało się, że prelegenci dostawali z MKL wynagrodzenie za wygłoszone wykłady¹¹.

W pracach Koła, podobnie jak w spotkaniach OPOJAZ-u, brali udział również pisarze i poeci. Najprawdopodobniej już w 1918 roku na jednym z zebrań pojawił się Władimir Majakowski. Niejststadt wspominał, że poeta „przyszedł do MKL i do Jakobsona w poszukiwaniu teoretycznej bazy”¹² dla swoich wierszy. Znany jest udział poety-futurysty w zebraniu MKL 2 maja 1922 roku, na którym zabrał głos w dyskusji w sprawie *epitheta ornantia*, twierdząc, że każdy przymiotnik użyty w wierszu jest epitetem poetyckim: nawet w przypadku takich słów jak „wielki” i „mały” w nazwach moskiewskich ulic Wielka Presnia i Mała Presnia (znamienne, że tę wypowiedź Jakobson odtwarza w *Poetyce w świetle językoznawstwa*¹³). 4 maja 1923 prezydium MKL postawiło kwestię „zapropionowania poetom [...] nawiązanie kontaktu z MKL w celu rozpoczęcia współpracy w dziedzinie poetyki”¹⁴. W tym samym roku Osip Mandelsztam poprowadził w Kole kilka dyskusji o poezji z udziałem Nikołaja Asiejewa i Borisa Pasternaka. Na zebraniach bywał także współzałożyciel futurystycznej grupy literackiej „Centryfuga” Siergiej Bobrow. Co najmniej raz w zebraniu MKL uczestniczył Aleksiej Kruczonych. W 1921 roku wygłosił wykład *O erotyce analnej w poezji rosyjskiej*, a osobliwa prelekcja „wywołała ożywienie młodych uczonych”¹⁵.

Zebrania MKL odbywały się w mieszkaniu Jakobsona, które znajdowało się na trzecim piętrze Domu Stachiejewa – kamienicy przy Placu Łubiańskim¹⁶. Najbardziej intensywna działalność naukowa MKL przypada na lata 1919–1921 – odbyło się w tym okresie około 130 spotkań problemowych. Dla porównania, od marca 1921 roku do marca 1922 roku odbyło 35 zebrań. W okresie od 1 marca 1922 do 1 marca 1923 odbyło się 16 posiedzeń Koła, zaś od 1 marca 1923 do 1 marca 1924 – tylko 5. Zebrania w najintensywniej-

¹¹ J. Toman, *The Magic of the Common Language*, Cambridge 1995, s. 48 i 61.

¹² G. Winokur, *Filologiczeskije issliedowanija. Lingwistika i poetika*, ried. G. Stiepanow, W. Nie-roznak, sost. T. Winokur, M. Szapir, Moskwa 1990, s. 257.

¹³ R. Jakobson, *Poetyka w świetle językoznawstwa*, przeł. K. Pomorska, w: tegoż, *W poszukiwaniu istoty języka*, t. 1, wybór, red. nauk. i wstęp M. R. Mayenowa, Warszawa 1989, s. 123–124.

¹⁴ R. Jakobson, *Moskowskij lingwisticeskij kruzok*, s. 371, przyp. 16.

¹⁵ A. Krusanow, *Futuristiceskaja riewolucija: 1917–1921*. Kn. 1, Moskwa 2003, s. 471.

¹⁶ Jakobson przejął mieszkanie po swoich rodzicach, którzy po rewolucji październikowej wyemigrowali z kraju – przeznaczając lokal na oficjalną siedzibę Koła, uratował go przed nacjonalizacją i zapewne przed przymusowym dokwaterowaniem. Piętro wyżej mieszkał Władimir Majakowski.

szym okresie działalności MKL odbywały się nawet dwa razy w tygodniu z wyłączeniem miesięcy wakacyjnych, które były przeznaczone na badania terenowe.

Mimo ożywionej działalności naukowej i poważnych planów wydawniczych członkowie MKL nie stworzyli żadnego czasopisma ani serii wydawniczej. Dopiero po 1920 roku część badaczy związanych z Kołem, ale także z zyskującą wśród nich coraz większy wpływ GACHN¹⁷, zaczęła wydawać własnym sumptem almanachy: antyfuturystyczny „Hermes” („Ερμής”) i „Hiperborej”. Były to jednak wydawnictwa jednorazowe, ukazujące się w zaledwie kilku egzemplarzach i mające marginalny wpływ na życie naukowe Moskwy.

3.

Problemy badawcze poruszane na zebraniach MKL można zrekonstruować na podstawie zachowanych w archiwum protokołów. Z żywiołu polemicznego, który charakteryzuje dokumenty, wyłaniają się obszary dociekań i dyskutowane zagadnienia, które dla członków Koła były szczególnie istotne – uznawali je nie tylko za warte podjęcia, ale też nierzadko podważali ich znaczenie i usuwali z pola zainteresowań nowoczesnego literaturoznawstwa. Ważną cechą „formalizmu moskiewskiego – przekonuje Igor Pilszczikow – było przede wszystkim stawianie pytań i wynajdowanie problemów, niż wskazywanie ich rozwiązań”¹⁸.

W dyskusjach na zebraniach MKL zostały poddane krytyce podstawy obowiązującej i wykładanej wówczas na wydziałach filologicznych poetyki: rozumienia wiersza jako połączenia stóp, interpretacji stopy jako złożenia sylab akcentowanych i nieakcentowanych, nauki o hipostazach i teorii hiper- i lipometrii¹⁹. Członkowie Koła już w drugiej dekadzie XX wieku eksponowali konstytutywną rolę powtarzalności w wierszu oraz klauzuli i zawartych

¹⁷ Państwowa Akademia Nauk o Sztuce. Akronim od nazwy rosyjskiej: *Gosudarstwennaja Akademia Chudożestwiennych Nauk*.

¹⁸ I. Pilszczikow, *Zasiedanije Moskowskogo lingwistycznego krużka 1 ijunia 1919 g. i zarożdienije stichowiedczeskich koncepcyj B. Tomaszewskiego, O. Brika i R. Jakobsona w: 1917 en Russie. La philologie à l'épreuve de la Révolution*, sous la direction de C. Depretto, Paris 2017, s. 156 (wydanie specjalne „Revue des Études Slaves” 2017, vol. 88, fasc. 1/2).

¹⁹ *Tomaszewski i Moskowskij lingwistickij krużok*, przedsiłowie i publ. L. Flejszmana, „Trudy po znakovym sistiemam IX”, Tartu 1977, s. 114; Pilszczikow, *Zasiedanije Moskowskogo lingwistickogo krużka 1 ijunia 1919 g.*, s. 154.

w niej czynników delimitacyjnych²⁰. Bodaj jako pierwsi wprowadzili do badań termin *waletnost'* (walencja), a także wypracowali (za Janem Niecisławem Baudouinem de Courtenay, niezależnie od Ferdinanda de Saussure'a) podejścia synchroniczne i diachroniczne w badaniu języka, nazywając je wymiennie *statycznym* i *historycznym* lub *projekcją w historię*²¹. W toku dyskusji członkowie Koła zarysowywali podstawy nowoczesnego literaturoznawstwa teoretycznego, stopniowo zbliżając się do określenia przedmiotu badań dyscypliny. Próba jego definicji została wyrażona w Statucie MKL z 1919 roku:

Koło stawia sobie za cel wszechstronne badanie problemów lingwistyki i etnografii. Wskazane dziedziny nauk filologicznych są przez Koło rozumiane możliwie najszerzej; zaliczają się do nich zagadnienia historyczne, problemy współczesnego języka i codzienności, a także problemy języka poetyckiego i zastosowania chwytów w twórczości artystycznej. Szczególną uwagę Koło przykłada do żywych, współczesnych zjawisk, które mają związek ze wskazanymi naukami²².

Na początkowym etapie działalności Koła jego członkowie kontynuowali badania nad dialektami inspirowane działalnością Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej, z której wywodziła się część zaangażowanych w jego pracę badaczy. Od około 1918 roku w MKL coraz częściej omawiano zagadnienia teorii języka, w tym języka poetyckiego, które szybko zdominowały tematykę spotkań. Koncepcje wypracowane podczas wypraw dialektologicznych oraz analiz problemów językoznawstwa ogólnego stały się w Kole podstawą metodologiczną dla nowoczesnej poetyki, którą wówczas trudno było oddzielić od szerzej ujętego literaturoznawstwa teoretycznego. Według Jakobsona w pracach moskiewskiego kolektywu po raz pierwszy zostały sformułowane postulaty strukturalistyczne:

Jeśli chodzi o pogląd na język „praktyczny” i jego historię, podlegaliśmy [w MKL – dop. A.B.] jeszcze silnej presji krępującej nas doktryny młodogramatyków, opracowanej szczegółowo i skodyfikowanej. Nie ośmielaliśmy się więc stosować metody analizy, którą miałem później w moich tezach przygotowanych

²⁰ *Protokół zasedania Moskowskiego lingwistycznego kółka 26 kwietnia 1923 g.*, podg. tęksta, publikacja i primiecz. M. I. Szapira, „*Philologica*” 1994, No 1/2, s. 191.

²¹ Warto przypomnieć, że pierwszy przekład *Kursu językoznawstwa ogólnego* F. de Saussure'a został przetłumaczony przez członka MKL, Aleksandra Romma (brata reżysera Michaiła). W Kole odbyła się pierwsza dyskusja nad dziełem. Zob. J. Toddes, M. Czudakowa, *Pierwyj russkij pierewod «Kursa obszczej lingwistiki» F. de Sossuira i diejatielnost' Moskowskiego lingwistycznego kółka (Matieriały k izuczeniju bytowanija naucznoj knigi w 1920-e gody)*, w: *Fiodorowskije cztienija 1978*, Moskwa 1981, s. 229–249.

²² G. Barankowa, *Moskowskij lingwistyczny kółok*, s. 62.

na I Kongres Slawistów (7 października 1929 roku) nazwać roboczo „metodą strukturalną”. Język poetycki, który młodogramatycy zaniedbali, a w którym elementy lingwistyczne są w najoczywistszy sposób przemyślane, celowe i zharmonizowane, wymagał od nas analizy nowego typu, a zwłaszcza przestudiowania wzajemnego wpływu dźwięku i znaczenia. A „badanie związku pewnych dźwięków z pewnymi znaczeniami” to, w myśl zwięzłego sformułowania Bloomfielda, w gruncie rzeczy badanie języka²³.

Dyskutanci już w 1919 roku omawiali zasadniczy dla poetyki problem rozgraniczenia języka potocznego i poetyckiego. Kenigsberg w artykule napisanym na podstawie wykładu wygłoszonego na zebraniu MKL ujął ten problem następująco: „Wersologia do tej pory nie wypracowała jednoznacznej, sprowadzalnej do jakiejś definicji koncepcji wiersza, (...) [nie znalazła – A.B.] tej charakterystycznej cechy, która pozwalałaby wyznaczyć granicę między wierszem i tym, co wierszem nie jest. Wiersz zazwyczaj rozumie się dogmatycznie”²⁴. Wskazana „dogmatyczność” w badaniach nad wierszem skłoniła członków Koła do podjęcia próby redefinicji celów naukowych poetyki. Brik już w połowie 1919 roku zauważał niedostatki teorii abstrahującej od żywego języka: „Jeśli zauważalna jest nieodpowiedniość między zjawiskiem oczekiwanym w teorii a rzeczywistym zjawiskiem – czym to wyjaśnić? Nie należy tego tłumaczyć naturą poety. Tutaj bowiem objawia się jakieś prawo”²⁵.

Poszukiwanie i opisanie „prawa”, czyli reguły porządkującej zebrany materiał, szczególnie interesowało Jakobsona. Badacz, podkreślając podczas zebrań MKL oraz w pracach napisanych już na emigracji, ciągle napięcie między wariantami i inwariantem językowym, bardzo wcześnie odkrył istotny aspekt przedmiotu badań językoznawczych, który był także ważny dla jego późniejszych rozważań poetologicznych i antropologicznych. W przeciwieństwie do dialektologów, dla których wariant językowy (np. dialekt) był podsumowaniem obserwacji szczegółowych, dostępnych w badaniu empirycznym, Jakobson utrzymywał, że analiza inwariantu w „żywym” języku może występować wyłącznie w odniesieniu do licznych jego wariantów. Są one z jednej strony empiryczną podstawą dla skonstruowania językowego inwariantu, z drugiej zaś – jako historyczna aktualizacja – nieuniknionym od niego odstępstwem.

²³ R. Jakobson, *Pojęcie cech dystynktywnych w językoznawstwie. Wspomnienia i rozważania*, przeł. D. Kurkowska-Urbańska, w: tegoż, *W poszukiwaniu istoty języka*, s. 220.

²⁴ M. Kenigsberg, *Iz stichologiczeskich etudow. 1. Analiz poniatija «stich»*, podg. tteksta i publikacja S. J. Mazura i M. I. Szapira, wstęp. stat’ja i primiecz. M. I. Szapira, „*Philologica*” 1994, No 1/2, s. 152.

²⁵ *Tomaszewski i Moskowskij Lingwisticeskij Krużok*, s. 125.

Jakobsonowska koncepcja dialektologii zakładała, że odstępstwo od językowej normy można traktować jako czynnik indywidualizujący wypowiedzi użytkowników języka. Do problemu napięcia między teoretycznie opisanym, ale empirycznie nieweryfikowalnym inwariantem i jego koniecznymi wariantami, Jakobson powrócił bardzo szybko, już w wydanej w Berlinie w 1923 roku rozprawie *O wierszu czeskim*²⁶, w której rozwijał tezy dyskutowane na zebraniach MKL (a niektóre wręcz przytaczał). To niekwestionowane odkrycie Jakobsona było zarazem jednym z najdonioślejszych osiągnięć całego MKL w dziedzinie metodologii lingwistyki i językoznawczo zorientowanej poetyki.

Członkowie Koła byli zgodni, że do wskazania właściwego przedmiotu badań poetyki najodpowiedniejsze są narzędzia językoznawstwa. W protokole z 11 maja 1919 można przeczytać:

Jakobson uznaje całkowitą zasadność lingwistycznych badań poezji. O ile lingwistyka w ogóle jest możliwa jako nauka empiryczna, to jest też możliwe zastosowanie jej [metod – dop. A.B.] zarówno do [badania] języka praktycznego, jak i poetyckiego. Prawa wywiedzione drogą indukcji i w tym przypadku znajdują zasadnicze uzasadnienie²⁷.

Poetyka uznana przez członków MKL za subdyscyplinę językoznawstwa pozwalała na badanie utworów literackich poza kontekstem autorskim: bez biografizowania i psychologizowania. Nie wszyscy członkowie Koła przyjmowali jednak takie podejście bez zastrzeżeń. W dyskusji 11 maja 1919 roku Filipp Wiermiel negował problem „zasadności zastosowania podejścia lingwistycznego do poezji” i domagał włączenia do badań problematyki aksjologicznej. Pytał między innymi o to, czy „możliwe jest podejście empiryczne i czy w ogóle lingwistyka ma prawo zajmować się poezją? W badaniu twórczości poety zawsze oczekuje się oceny”²⁸. Podobne pytania stawiało wówczas nowoczesne literaturoznawstwo, borykające się z rozgraniczeniem subdyscyplin badawczych – w odpowiedzi na nie powstawały i wciąż powstają różne metodologie badań literackich.

Po emigracji Jakobsona w styczniu 1920 roku MKL straciło charyzmatycznego lidera, a jego członkowie spotykali się coraz rzadziej i często w mniejszych podgrupach. Dominujące przedtem lewe skrzydło (według Szapira – młodofuturystyczne), które tworzyli głównie badacze związani z Ja-

²⁶ R. Jakobson, *O czeszkom stichie, priemuszczestwiennio w sopostawlenii s ruskim*, Bierlin 1923.

²⁷ *Kak Moskowskij lingwisticeskij krużok wojewał s Briusowym i Potebniej*.

²⁸ M. Szapir, *Materiały po istorii lingwisticeskoj poetiki w Rosiji*, s. 46.

kobsonem (Brik, Tomaszewski, Bobrow), przestało mieć znaczący wpływ na działalność MKL. Świadczy o tym coraz bardziej intensywna współpraca wielu członków prawego skrzydła MKL z GACHN (m.in. Szor, Busłajew, Romm, Gornung, Kenigsberg). Badacze, zafascynowani fenomenologią Edmunda Husserla w wykładni ich naukowego mistrza Gustawa Szpeta, stopniowo zaczęli się oddalać od koła moskiewskiego.

„MKL w rzeczywistości rozpadło się przed latem 1922 roku – wspominał Gornung – teoretycznie poszło o plany wydawnicze. [...] My, uczniowie Szpeta, chcieliśmy, aby wszedł on do kolegium, pozostali byli temu przeciwni”²⁹. Tę opinię potwierdza Winokur, który pisał:

w ostatnim okresie istnienia MKL pierwotne cele i zasady Koła rozplynęły się w sporach o status naukowy i granice empiryzmu, o miejsce semantyki i fonetyki w nauce o języku, o problem „wewnętrznej formy [słowa]”, kryterium odgraniczenia mowy poetyckiej i potocznej oraz relację między językiem a kulturą – a było to związane z filozofią języka Gustawa Szpeta³⁰.

Konflikt między dwoma frakcjami w Kole koncentrował się nie tylko na osobistych sympatiach i antypatiach jego członków. Dotyczył przede wszystkim nieuzgadnialności „poetyki fonologicznej” Jakobsona z „semantyczną” Szpeta, preferowaną przez przedstawicieli prawego skrzydła. Retrospektywnie można uznać, że był to to jednak problem pozorny. Dla Jakobsona i jego stronników filozofia języka (znaczenia) Husserla stanowiła nie mniej silną inspirację niż koncepcja języka de Saussure’a i Baudouina de Courtenay. Różnice między „istotą” a „inwariantem” dotyczyły zagadnień ontologicznych, a nie samego przedmiotu badań i jego poznawczej dostępności. Spór dowodził, że krystalizująca się od początku działalności MKL koncepcja przedmiotu nowoczesnego literaturoznawstwa teoretycznego, najpełniej wyrażona w pracach Jakobsona, ale intuicyjnie wyczuwana i formułowana w licznych uwagach członków Koła zachowanych w protokołach i rozproszonych w ich rozprawach, w grupie Szpeta, w prawym skrzydle moskiewskiego kolektywu, nie miała żadnego rezonansu.

Wewnętrznie skonfliktowane MKL rozpadło się definitywnie w 1924 roku. Z jego kontynuację można jednak uznać Praskie Koło Lingwistyczne,

²⁹ *Moskowskaja literaturnaja i filologiczeskaja żyzn’ 1920-ych godow: maszinopisnyj żurnal „Giermies”*, publikacja M. O. Czudakowej i A. B. Ustinowa, wstępuł. statja M. O. Czudakowej, primiecz. A. B. Ustinowa, w: *Piatyje Tynianowskije cztienija: tezisy dokładow i materialy dlja ob-sużdienija*, ried. W. Markow et al., riedkol. M. Czudakowa, ried. toma E. Toddes, Riga 1990, s. 170.

³⁰ L. Kasatkin, *Moskowskij lingwisticeskij krużok*, w: *Lingwisticeskij encikłopediceskij słowar’*, Moskwa 1990, s. 318.

do którego powstania przyczynili się badacze-emigranci związani z kołem moskiewskim, m.in. Jakobson, Bogatyriow, Trubiecki i Karcewski. Jest to już jednak osobna historia.

Bibliografia

- Barankowa Galina (1966), *Moskowskij Lingwisticeskij Kružok. Po materialam jewo archiwa, chraniajuščezegosja w Institutie russkogo jazyka im. W. W. Winogradowa RAN*, „Russkaja riecz”, N 6, s. 62–75.
- Brzostowska-Tereszkiewicz Tamara (2011), *Ewolucje teorii: biologizm w modernistycznym literaturoznawstwie rosyjskim*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Jangfeldt B (1992), *Jakobson-Budietlianin. Sbornik materialow*, sost. i podg. tiekstow, primiecz. i kommentarii B. Jangfeldta, Stockholm: Almqvist & Wiksell intern.
- Jakobson Roman (1996), *Moskowskij lingwisticeskij krużok*, podg. tieksta, publ., wstęp. zamietka, primiecz. M. Szapir, „Philologica”, N 5–7, s. 361–380.
- Jakobson Roman (1971), *Selected Writings, Vol. 2., World and Language*, ed. S. Rudy, The Hague: Mouton.
- Jakobson Roman (1997), *My Futurist Years*, comp. and ed. by B. Jangfeldt and S. Rudy, transl. and with an introd. by S. Rudy, New York: Marsilio Pub.
- Jakobson Roman, Pomorska Krystyna (1983), *Dialogues*, foreword by M. Halle, Cambridge: MIT Press.
- Jakobson Roman (1989), *W poszukiwaniu istoty języka*, t. 1–2, wybór, red. nauk. i wstęp M. R. Mayenowa, przeł. K. Pomaska, Warszawa: PIW.
- Gindin S.I. (2007) *Kak Moskowskij lingwisticeskij krużok wojewał s Briusowym i Potebniej*, sost., wstęp., zamietka i koment. S. I. Gindin, podg. tiekstow A. W. Mankowskogo, „Nowoje literaturnoje obozrienije”, N 86, s. 70–78.
- Krusanow Andriej (2003), *Futuristiceskaja riwoluacija: 1917–1921, kn. 1*, Moskwa: NLO.
- Szapir Maksim (1994), *Protokol zasiedanija Moskowskogo lingwisticeskogo krużka 26 fiewrala 1923 g.*, podg. tieksta, publikacja i primiecz. M. I. Szapira, „Philologica”, N 1, s. 43–57.
- Jangfieldt B (2012), *Roman Jakobson. Budietlanin nauki. Wspominanija, pis'ma, statji, stichi, proza*, sost., podg. tieksta, wstęp. st. i komment. B. Jangfieldta, Moskwa: Gileja.
- Toman Jindřich (1995), *The Magic of the Common Language*, Cambridge: MIT Press.
- Szapir Maksim (1991), *Materiaty po istorii lingwisticeskoj poetiki w Rosiji (koniec 1910-ych – naczalo 1920-ych godow*, „Izwestija Akademii Nauk SSSR. Serija literatury i jazyka”, N 1, s. 191–201.
- Szapir Maksim (2001), *Moskowskij lingwisticeskij krużok (1915–1924)*, w: *Rossijskaja nauka na zarie nowogo wieka. Sbornik nauczno-popularnych statiej*, ried. W. Skułačzew, Moskwa.
- Ulicka Danuta (2007), *Literaturoznawcze dyskursy możliwe: studia z dziejów nowoczesnej teorii literatury w Europie Środkowo-Wschodniej*, Kraków: Universitas.

Ulicka Danuta (2013), *Słowa i ludzie. 10 szkiców z antropologii filologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN.

Winokur Grigorij (1990), *Filologiczeskije issliedowanija. Lingwistika i poetika*, ried. G. Stiepanow, W. Nieroznak, sost. T. Winokur, M. Szapir, Moskwa: Nauka.

Moscow Linguistic Circle: The Forgotten Beginnings of Modern Literary Theory

Abstract

The aim of the paper is to present the history of the Moscow Linguistic Circle whose members have laid the foundations for the modern, linguistic-oriented literary theory since 1915. The goal of the thesis is to follow the process of establishing the literary theory as an autonomous scientific discipline with its specific research subject, appropriate tools, and terminology. The case of the Circle illustrates that the scientific intuitions of young scholars from Moscow were often ahead of many trends in the twentieth century humanities (e.g. structuralism, statistical poetics, urban studies, sociolinguistics). For this reason the discussion on the intellectual heritage of the Moscow Linguistic Circle is also the reinterpretation of the history of the modern literary theory – necessary in the light of the available, yet poorly recognized archival documents.

Keywords: Russian formalism, literary theory, linguistic, literary methodology